

16. ΤΟ ΟΚΤΑΓΩΝΟΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1950, ἐνεργουμένων ἐκσκαφῶν εἰς τι γήπεδον νοτίως τῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν, μεταξὺ τῆς πλατείας Ἱπποδρομίου καὶ τῆς ὁδοῦ Βύρωνος, ἐνεφανίσθησαν ἐρείπια τοίχων, τῶν ὁποίων ὁ ὄγκος καὶ ἡ ἔκτασις ὑπέδηλουν ὅτι ἀνήκον εἰς μνημειῶδες οἰκοδόμημα τῶν τελευταίων ῥωμαϊκῶν χρόνων. Διαγνώσας εὐθὺς τὴν σημασίαν αὐτοῦ, ἐζήτησα ἵνα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀναλάβῃ τὴν ἐκτέλεσιν δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν διὰ τὴν ἔρευναν τῶν σημειωθέντων ἐρειπίων. Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας προθύμως ἀπεδέχθη τὸ αἴτημά μου καὶ παρέσχε τὴν ἔγκρισίν του. Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι, ἐνεργηθεῖσαι ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου, ἤρχισαν τὸ θέρους καὶ διήρκεσαν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1950 μέ τινα μικρὰ διαλείμματα, ἀπέβλεπον δὲ κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς μορφῆς τοῦ κτηρίου, τὴν διάγνωσιν τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνίχνευσιν χρονολογικῶν κλπ. τεκμηρίων.

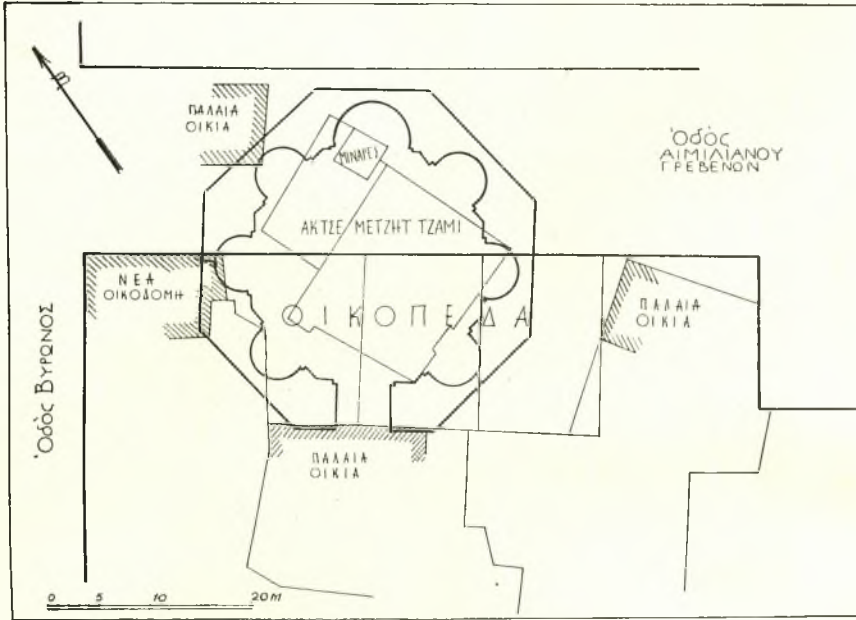
Ὁ ἐρευνηθεὶς χώρος ἐμπίπτει ἐν μέρει μὲν εἰς τρία οἰκόπεδα συνεχόμενα, ἐν μέρει δὲ εἰς τὴν ὑπερκειμένην (βορειοανατολικῶς) ὁδὸν Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν, ἣ ὁποία διὰ τοῦ νέου σχεδίου τῆς πόλεως εὐθυγραμμίζεται καὶ διευρύνεται (εἰκ. 1). Ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ χώρου τούτου ἔκειτο τὸ τουρκικὸν τέμενος Ἀκτσὲ Μετζήτ Τζαμί¹, τὸ ὁποῖον ἔχει κατεδαφισθῆ πρὸ πολλῶν ἐτῶν. Ἐρείπια παλαιῶν τοίχων ἦσαν ὄρατὰ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν πλευρὰν τοῦ τζαμίου πρὸ τῆς καθαιρέσεως αὐτοῦ, τὰ ὁποία ὁ Tafrali εἶχε χαρακτηρίσει ὡς «ruines byzantines»².

Ἡ ἐπὶ τοῦ κτηρίου ἐπίχωσις ἀρχικῶς ἦτο πολὺ μεγάλη, ὑπερβαίνουσα τὰ 10 μ. Κυρίως δὲν ἐπρόκειτο περὶ κανονικῆς ἐπιχώσεως, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ λοφοειδοῦς συσσωρεύσεως κατακρημνισμάτων, προερχομένων ἐκ τῆς καταρρεύσεως τοῦ ἀρχαίου κτηρίου. Κατακρημνίσματα τοῦ μεταγενεστέρου τουρκικοῦ τζαμίου δὲν ἦσαν ἐμφανῆ. Ἴσως τὰ ἐξ αὐτοῦ ὕλικά ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς ἄλλην οἰκοδομήν. Σημειωτέον ὅτι ἡ στάθμη τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν εἶναι περὶ τὰ 5 μ. ὑψηλοτέρα τοῦ δαπέδου τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος.

¹ Ἐκ τοῦ τζαμίου τούτου εἶχε λάβει τὸ ὄνομα καὶ ἡ συνοικία: Ἀκτσὲ Μετζήτ Τζαμί, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Jean Baptiste Germain, Πρόξενος τῆς Γαλλίας ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα. (Βλ. σχετικῶς Η. ΟΜΟΝΤ, Rev. Archéol. XXIV, 1894, 201). Ἀκόμη καὶ τώρα διατηρεῖται μέ τινα παραφθορὰν ἡ ἰδίᾳ ὀνομασία τῆς συνοικίας: Ἀκτσάν Μετζίτ.

² Ο. ΤΑΦΡΑΛΙ Topographie de Thessalonique, Paris 1913, πίν. 11.

Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς ἓν σημεῖον μόνον τοῦ ἐσωτερικοῦ ἔφθασε μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Ἡ στρωματογραφικὴ διάταξις, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε δεδομένα, ἐμφανίζεται ὡς ἀκολούθως: Ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρις ὕψους $\pm 0,10$ μ. κεῖται στρώμα ἐκ μαλακοῦ χώματος ἄνευ ἵχνους πυρᾶς. Ἀνωτέρω, μέχρι τῆς

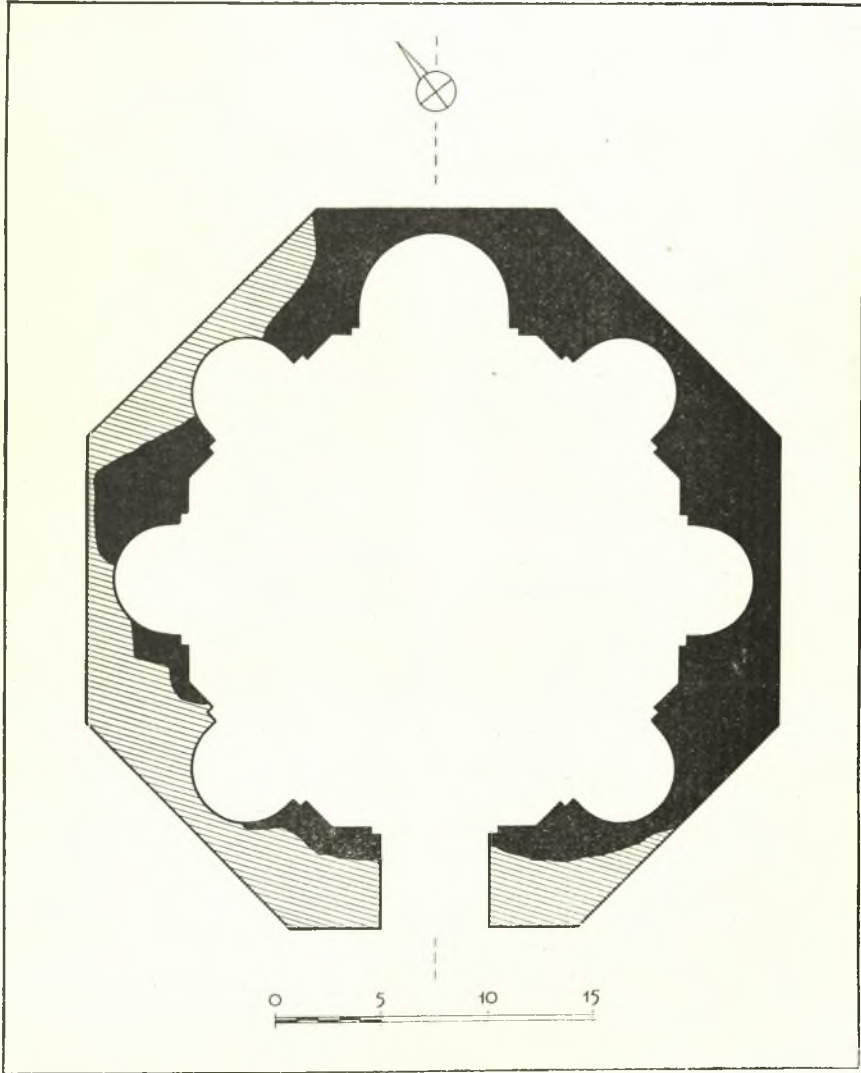

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς περιοχῆς τοῦ ὀκταγώνου Θεσσαλονίκης.

ἐπιφανείας, ἀκολουθεῖ ὁμοειδῆς σχεδὸν στρώμα καταρημνισμάτων, περιεχόντων ἄφθονον ποσότητα ἀσβεστοκονιαμάτων, λίθων ἀργῶν καὶ θραυσμάτων ὀπτοπλίνθων. Ἐκ τῶν ἐνδείξεων τούτων συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριον, ὑποστὰν ζημίας, ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, εἶτα δὲ κατέρρευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαίας αἰτίας, ἴσως ἐκ σεισμοῦ. Ὁ βίος του δὲν φαίνεται νὰ ἦτο μακρὸς. Εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ περιηγητὰς οὐδεμίαν εἶδησιν περὶ αὐτοῦ ἠδυνήθηεν νὰ ἀνεύρω.

Ἡ κάτοψις τοῦ οἰκοδομήματος, ἀσφαλῆς μετὰ τὰς δοκιμαστικὰς ἀνασκαφὰς (εἰκ. 2), ἐμφανίζεται ὑπὸ ὀκτάγωνον μορφήν ἐξωτερικῶς, με ἀνοιγμα εἰσόδου πρὸς τὴν δυτικὴν πλευράν, ἥτοι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς θαλάσσης. Τὸ ὀκταγωνικὸν σχῆμα διαγράφεται ἀδρῶς καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου. Εἰς τὸ μέσον ὅμως ἐκάστης πλευρᾶς—πλὴν ἐννοεῖται τῆς πλευρᾶς τῆς εἰσόδου—ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ τοίχου ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κόγχη. Οὕτω διαμορφοῦται μία εὐρεία περιέκτρος αἴθουσα, περιβαλλομένη ὑπὸ ἑπτὰ κογχῶν, ἐκ τῶν

ὁποίων μία, ἢ ἔναντι τῆς εἰσόδου, εἶναι οὐσιωδῶς εὐρυτέρα τῶν ἄλλων. Μεταξὺ τῶν κογχῶν διαγράφονται οἱ τοῖχοι εἰς σχῆμα 8 ἀμβλειῶν γωνιῶν.

Εἰκ. 2. Κάτοπις τοῦ ὀκταγώνου συμπληρωμένη.

Αὐταὶ δίδουν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τὴν μορφήν τοῦ ὀκταγώνου (εἰκ. 3).

Τὸ μέγεθος τοῦ πτηρίου εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ τῆς θόλου τοῦ

Ἁγίου Γεωργίου. Ἴδου χαρακτηριστικά τινες διαστάσεις τοῦ ἔσωτερου: Ἐκ γωνίας εἰς γωνίαν 24,95 μ.¹ Ἐκ κόγχης εἰς κόγχην $\pm$ 30 μ. Ἐνοῖγμα τῶν μικρῶν κογχῶν 5,22 μ. Ἐνοῖγμα μεγάλης κόγχης 7,20 μ. Αἱ ἔξωτερικαὶ πλευραὶ τοῦ κτηρίου, πλὴν τῆς ἀντιστοιχούσης πρὸς τὴν μεγάλην κόγχην καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς, μετροῦν 13,45 μ. Διὰ τὴν ἐπιτευχθῆ ἢ κατασκευῆ

Εἰκ. 3. Μερικὴ ἄποψις τοῦ ἔσωτερου τοῦ ὀκταγώνου.

τῆς μεγάλης κόγχης ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπεβραχύνθη ἢ ἀντιστοιχοῦσα εἰς αὐτὴν πλευρὰ εἰς 11,40 μ., ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπεμηκύνθησαν αἱ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς εἰς 15,15 μ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ ὁ τοῖχος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ μεγάλη κόγχη, κατέστη οὐσιωδῶς παχύτερος.

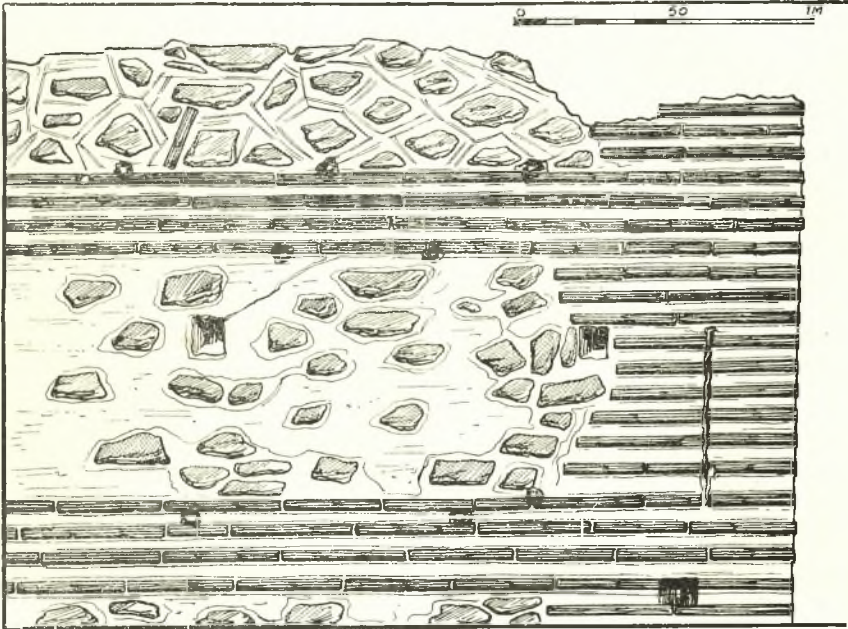
Αἱ κόγχαι ἐκτείνονται κατὰ τι περισσότερον τοῦ ἡμικυκλίου. Τὰ κέντρα περιγραφῆς των συμπίπτουν σχεδὸν πρὸς τὸν νοτιὸν κύκλον, ὅστις ἐφάπτεται ἐπὶ τῶν καμπῶν τῶν ἀμβλειῶν γωνιῶν τῶν τοίχων.

Ἡ τοιχοδομία ὁμοιάζει πρὸς τὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἐκ δομῆς ἀκατεργάστων λίθων μετ' ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος, δια-

¹ Ἡ ἔσωτερικὴ διάμετρος τῆς θόλου (rotonda) τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι 24,15 μ. Τὰς διαστάσεις γενικῶς αὐτῆς βλ. εἰς τὴν λεπτομερῆ κάτωψιν: H. HÉBRARD Les travaux du Service Archéologique de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe «de Galère» et l'église de St. Georges à Salonique, BCH. XLIV, 1920, πίν. III-IV.

κοπτομένης κατ' ἀποστάσεις $\pm 0,80$ μ. ὑπὸ ὀριζοντίων ζωνῶν ἕξ ὀπτοπλίνθων. Ἐκάστη τοιαύτη ζώνη ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων σειρῶν πλίνθων. Αἱ γωνίαί εἶναι ἐκτισμένοι ἀποκλειστικῶς δι' ὀπτοπλίνθων (εἰκ. 4). Εἰς τὴν μεγάλην κόγχην αἱ ὀριζόντιαι ζῶναι ἀποτελοῦνται ἐκ πέντε, ἀντὶ τεσσάρων, σειρῶν ὀπτοπλίνθων. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ τοιχοδομία εἶναι ἡ αὐτή. Ἐν τούτοις

Εἰκ. 4. Δεῖγμα τοιχοδομίας.

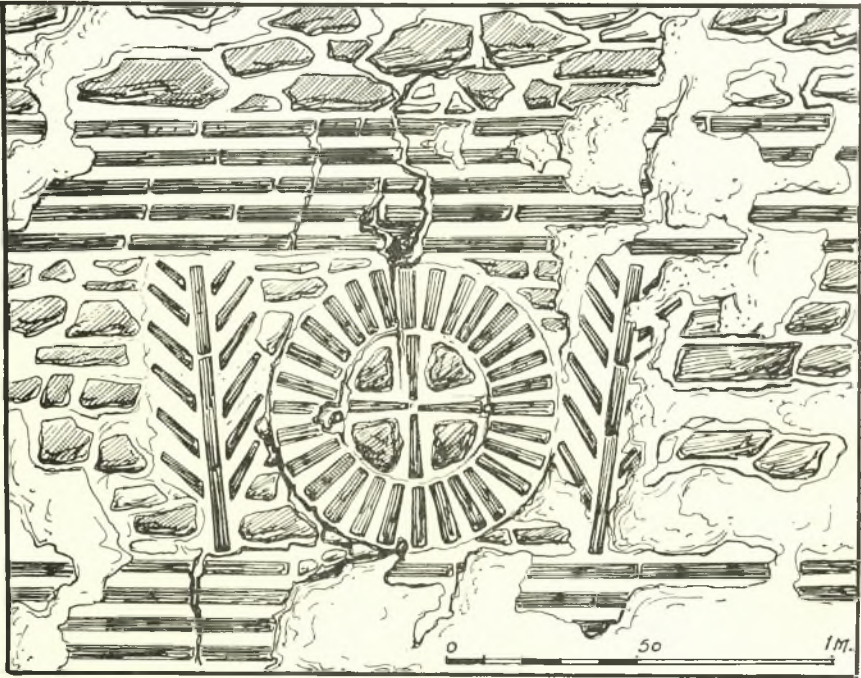
εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ταύτης, ἀκριβῶς ἔναντι τῆς εἰσόδου, ἐνεφανίσθη μεταξὺ δύο ζωνῶν κόσμημα ἕξ ἐνθέτων κεράμων, ἀποτελούμενον ἐκ κύκλου περικλείοντος ἰσοσκελῆ σταυρόν. Ἐνθεν καὶ ἔνθεν ὑπάρχει ἀνά μία ἐσηματοποιημένη κυπάρισσος, κατεσκευασμένη ἐπίσης δι' ἐνοπιχίων κεράμων (εἰκ. 5).

Αἱ διαστάσεις τῶν ἐν χρήσει ὀπτοπλίνθων εἶναι κατὰ κανόνα $0,31 \times 0,45$ μ., μὲ πάχος ποικίλλον ἀπὸ $0,035 - 0,05$ μ. Αὗται ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῶν ὀπτοπλίνθων τῆς θόλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ἐννοεῖται τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου). Τὰ σήματα (εἰκ. 6) ἐπίσης ὁμοιάζουν¹.

Τὸ μεγαλύτερον ὕψος τῶν σφωζομένων τοίχων παρατηρεῖται μεταξὺ τῆς βορείας καὶ ἀνατολικῆς περιοχῆς τοῦ κτηρίου, ἰδίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην κόγχην, ὅπου τοῦτο φθάνει περίπου τὰ 7 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Οἱ τοῖχοι

¹ Βλ. HÉBRARD ἔ.ἀ. σ. 22 κέ., εἰκ. 9.

εἶναι περισσότερο κατεστραμμένοι κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν περιοχὴν, προπάντων δὲ κατὰ τὴν εἴσοδον, ὅπου τὸ ὕψος κατέρχεται εἰς 3 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Τμῆμα τοῦ κτηρίου κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν ἔχει καταστραφῆ ὑπὸ νεωτέρας οἰκοδομῆς¹. Διτηρήθησαν ὅμως μέρη τῶν

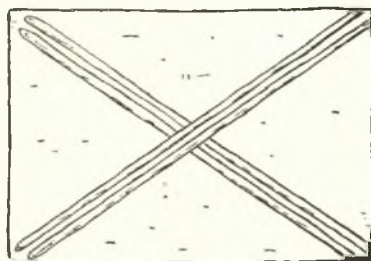
Εἰκ. 5. Κόσμημα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς μεγάλης κόγχης.

δύο ἀντιστοιχῶν κογχῶν. Ἄλλο τμῆμα κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν κατέχεται ὑπὸ παλαιᾶς οἰκίας, ἣ ὅποια κεῖται ἐπὶ τῆς ὀρυζοτομουμένης νέας ὁδοῦ Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν. Τέλος κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν μικρὸν μέρος τῶν τοίχων καταλαμβάνεται ὑπὸ παλαιᾶς ἐπίσης οἰκίας, ἣ ὅποια, οὔσα μάλιστα ἐτοιμόρροπος, ἠμπόδισε τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τῆς εἰσόδου (βλ. εἰκ. 1).

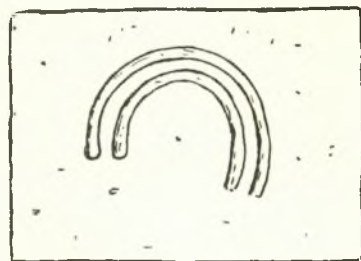
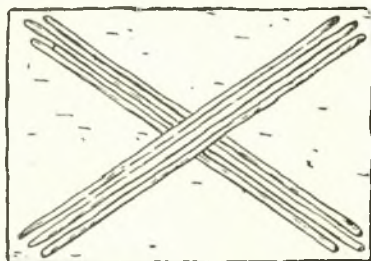
Τοῦ δαπέδου μέρος μόνον ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν νοτιὰν κόγχην. Τοῦτο εἶναι ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, σφάζεται δὲ εἰς καλὴν μάλλον κατά-

¹ Ὁ ἀρχιτέκτων τῆς οἰκοδομῆς ταύτης κ. Γ. Ζωγράφος μὲ ἐπιληροφόρησεν ὅτι κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς τῶν θεμελίων εἶχον εὑρεθῆ «ἐρείπια ἀρχαίων κτηρίων», τῶν ὁποίων σχέδιον κατόψεως εἶχε παραδώσει οὗτος εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν. Παρὰ τὰς ἐρεῦνας μου ὅμως εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Ἐφορείας ἀρχαιοτήτων δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνεῦρον τὸ σχέδιον τοῦτο.

στασιν. Ἐνασκαφικὴν ἔρευναν ἐπεχείρησα καὶ ἔξωθι τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὅπου κατὰ τὴν στάθμην τοῦ ἑσωτερικοῦ δαπέδου συνήντησα στρῶσιν ἐκ κουρασανίου. Κατὰ τὴν ὑπερκειμένην ὁμως ἐπίχωσιν ἐσημειώθησαν πολλὰ θραύσματα μωσαϊκῶν. Ἡ διακόσμησις των συνίστατο ἐκ γραμμικῶν σχημάτων καὶ πλοχμῶν (εἰκ. 7). Αἱ χρησιμοποιηθεῖσαι ψηφίδες εἶναι λευκαί, τεφρόχροι εἰς δύο ἀποχρώσεις, βαθυπράσινοι καὶ ἐρυθραί. Τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα ὁμοιάζουν πρὸς τὰ παρὰ τὸ τόξον τοῦ Γαλερίου εὐρεθέντα¹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν ἑξωτερικῶν δαπέδων, τῶν πέριξ τοῦ ὀκταγώνου.

Μικρὸν τμήμα ὀρθομαρμαρώσεως ἐσημειώθη κατὰ τὴν βᾶσιν τοῦ τοίχου τῆς νοτίας κόγχης, ὅπου ἡ ἀνασκαφή, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἔφθασε μέχρι τοῦ δαπέδου. Ἰχνη ὁμως ὀρθομαρμαρώσεων διεσώθησαν εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν τοίχων. Ἦσαν δὲ ταῦτα χαρακτηριστικῶς παχέα, μέχρι 0,08 μ., κονιάματα ἐκ κουρασανίου καὶ πολλαὶ μικραὶ ὀπαι κατὰ κανόνα μεταξὺ τῶν ὀπτοπλίνθων, ἐντὸς τῶν ὀπῶν ὑπῆρχον σιδηροῖ ἤλοι, ἐσφηνωμένοι διὰ λεπτῶν πλακιδίων πρασίνου χρώματος προερχομένων πιθανῶς ἐκ θραυσμάτων πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεων. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθησαν τεμάχια πλακῶν πρασίνων, ἐρυθρωπῶν καὶ λευκῶν, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι ἡ ὀρθομαρμαρώσις ἦτο πλουσία εἰς πολυχρωμίαν. Σημειωτέον ὅτι ἡ μαρμαρίνη ἐπένδυσις, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰ σφζόμενα ἴχνη, ἐκάλυπτε τὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων καθ' ὅλον τὸ σφζόμενον ὕψος αὐτῶν. Ἰχνη ὀρθομαρμαρώσεως εἰς τὰς ἑξωτερικὰς ἐπιφανείας τῶν τοίχων δὲν ἐσημειώθησαν.

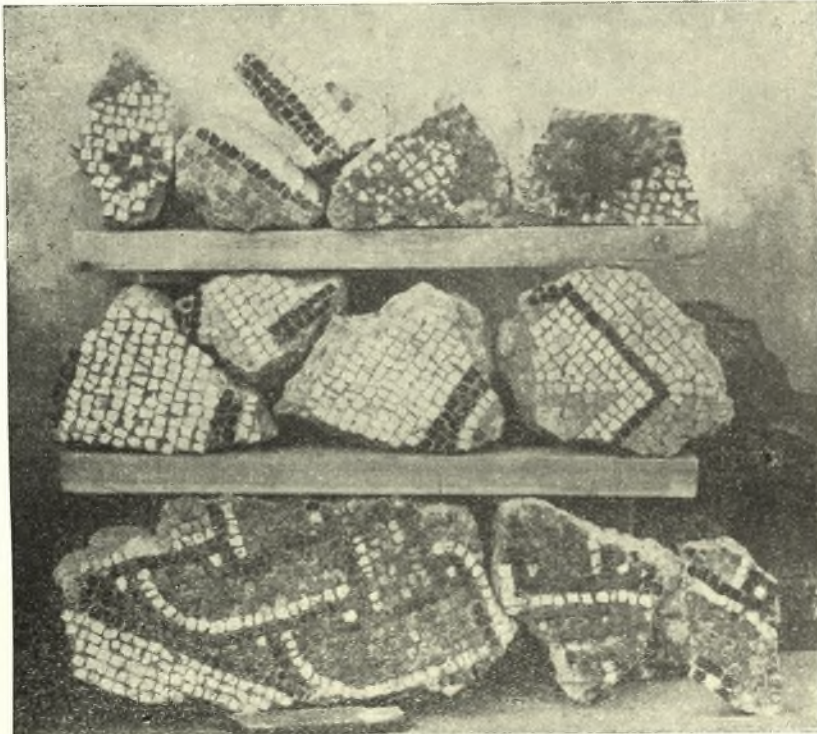
Εἰκ. 6. Σήματα ὀπτοπλίνθων.

Ἡ πλήρης ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θέλει διασαφήσει τὸ ζήτημα ἂν περὶ τὸ

¹ Βλ. σχετικῶς : Arch. Anz. 1940, στ. 225-226, εἰκ. 67. Πρβ. Μακεδονικά Α' σ. 470, εἰκ. 4-5. Ὁμοία ἐπίσης καὶ τὰ τυχαίως εὐρεθέντα νοτίως τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου : Arch. Anz. 1942, στ. 159-160.

κτήριον ὑπῆρχε περὶ τὸ συγγενὲς ἐν Σπαλάτῳ ὀκτάγωνον, τὸ θεωρούμενον ὡς Μαυσωλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ. Ἐπισημειώθη ὅτι νοτιοδυτικῶς τοῦ νέου ὀκταγώνου καὶ εἰς ἀπόστασιν 40 μ. περίπου ἀνευρέθη κατ' ἀνασκαφὴν οἰκοπέδον τὸ 1949 κορινθιακὸν κιονόκρανον (εἰκ. 8) τῶν τελευ-

Εἰκ. 7. Θραύσματα μωσαϊκῶν, δαπέδων.

ταίων ῥωμαϊκῶν χρόνων¹, τὸ ὁποῖον δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἐκ κιονοστοιχίας τοιοῦτου περῶν. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρω πρὸς τούτους ὅτι καὶ μία βῆσις κίονος (εἰκ. 9) ἀνευρέθη ἔξωθεν τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιγραφομένου κτηρίου, ὄχι ὅμως κατὰ χώραν.

Δύο εἶναι τὰ ἀξιοσημείωτα κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς: α) Ἀπό-

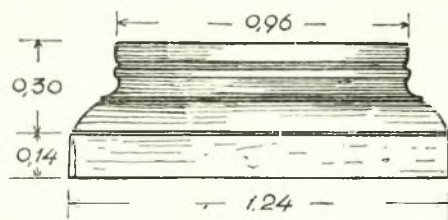
¹ Τὸ κιονόκρανον τοῦτο ὁμοιάζει πρὸς τὸ τοῦ νεκροταφείου τοῦ Marusinac παρὰ τὸν Σάλωνα, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν κ. E. Dyggeve, δύναται νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν πρώτην δεκάδα τοῦ 4ου αἰῶνος (R. KAUTZSCH Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, σ. 7, πίν. I, ε).

τμημα ἀναγλύφου (σφζ. ὕψ. 0,15 μ), εἰκονίζοντος παιδικὴν μορφήν (εἰκ. 10), σφζομένην ἀπὸ τῆς κοιλίας μέχρι τῶν μηρῶν. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως

Εἰκ. 8. Κορινθιακὸν κιονόκρανον, εὐρεθὲν νοτιοδυτικῶς τοῦ ὀκταγώνου.

Εἰκ. 9. Βάσις κίονος.

εἰς ὕψος 1 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ δαπέδου. β) Παλαιοχριστιανικὸς ἄμβων μαρμάρινος, ἔλλιπής καὶ ἀποκεκρουμένος. Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κυρίου σώματος φέρει διάκοσμον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τετράγωνα χωρίσματα,

ἕκαστον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει σταυρὸν ἐντὸς ῥομβοειδοῦς πλαισίου (εἰκ. 11 - 13). Εὐρέθῃ εἰς ὕψος 4 περίπου μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

*
* *

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν καὶ νὰ

Εἰκ. 10. Τμῆμα ἀναγλύφου.

συνδιαλλάξωμεν ἐνδείξεις ἀλληλοσυγκρουόμενας· διότι ἐκ τῶν ἐρευνῶν προέκυψαν καὶ ῥωμαϊκὰ καὶ χριστιανικὰ στοιχεῖα.

Ἡ μορφή τῆς κατόψεως τοῦ κτηρίου, παρουσιάζουσα πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς τὸ ἐν Σπαλάτῳ Μουσουλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἢ τοιχοδομία αὐτοῦ, οὕσα ὁμοία πρὸς τὴν τῆς θόλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, αἱ πλίνθοι, ἔχουσαι τὰς αὐτὰς διαστάσεις καὶ ὅμοια σήματα πρὸς τὰς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐπίσης, τὰ μωσαϊκὰ, ὅμοια πρὸς τὰ κατὰ τὴν περιοχὴν τοῦ τόξου τοῦ

Γαλερίου εὐρεθέντα, τὸ προφανῶς ῥωμαϊκὸν ἀνάγλυφον — ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀναμφισβήτητως σοβαρὰ τεκμήρια, ἐφ' ὧν βασιζόμενοι δικαιούμεθα νὰ χρονολογήσωμεν τὸ ἔξεταζόμενον οἰκοδόμημα εἰς τοὺς χρόνους τῆς τετραρχίας,

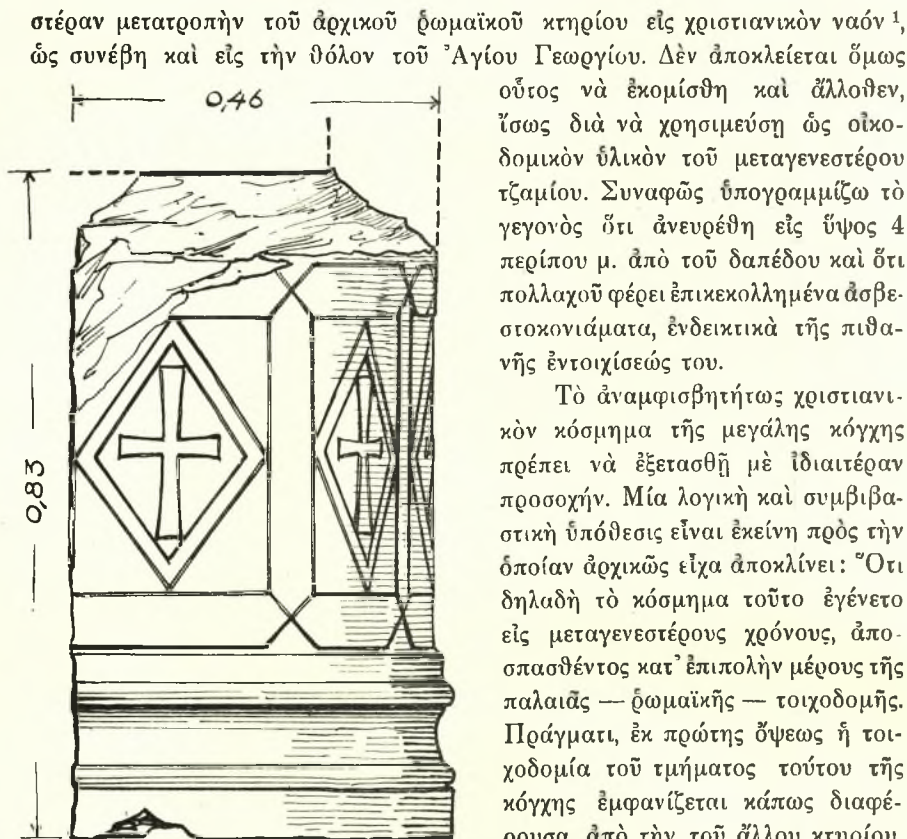

Εἰκ. 11. Παλαιοχριστιανικὸς ἄμβων.

μάλιστα δὲ νὰ συσχετίσωμεν αὐτὸ πρὸς τὰ μεγάλα οἰκοδομικὰ ἔργα τοῦ Γαλερίου, τὰ γενόμενα περὶ τὸ 300 μ.Χ.

Αἱ ἀντενδείξεις προβάλλονται ὑπὸ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος καὶ τοῦ κεραμορρῆγικοῦ κοσμήματος τῆς μεγάλης κόγχης. Ἐν τούτοις ὁ ἄμβων δὲν μᾶς ἀναγκάζει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ κτήριο ἐκτίσθη ὡς χριστιανικὸς ναός. Διότι εἶναι ἐνδεχόμενον ὁ ἄμβων οὗτος νὰ προέρχεται ἀπὸ μίαν μεταγενε-

Εἰκ. 12. Πλαγία ὄψις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος.

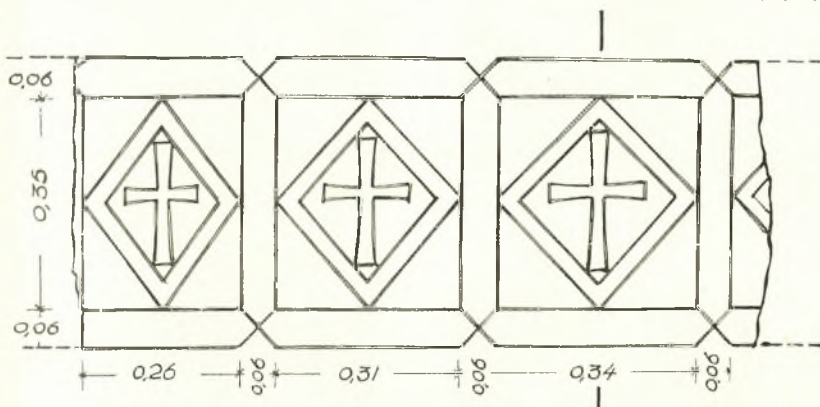
στέραν μετατροπὴν τοῦ ἀρχικοῦ ῥωμαϊκοῦ κτηρίου εἰς χριστιανικὸν ναόν¹, ὡς συνέβη καὶ εἰς τὴν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως οὕτως νὰ ἐκομίσθη καὶ ἄλλοθεν, ἴσως διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν τοῦ μεταγενεστέρου τζαμίου. Συναφῶς υπογραμμίζω τὸ γεγονός ὅτι ἀνευρέθη εἰς ὕψος 4 περίπου μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ ὅτι πολλαχοῦ φέρει ἐπικεκολλημένα ἀσβεστοκονιάματα, ἐνδεικτικὰ τῆς πιθανῆς ἐντοιχίσεώς του.

Τὸ ἀναμφισβητήτως χριστιανικὸν κόσμημα τῆς μεγάλης κόγχης πρέπει νὰ ἐξετασθῇ μὲ ἰδιαιτέραν προσοχήν. Μία λογικὴ καὶ συμβιβαστικὴ ὑπόθεσις εἶναι ἐκείνη πρὸς τὴν ὁποίαν ἀρχικῶς εἶχα ἀποκλίνει: Ὅτι δηλαδὴ τὸ κόσμημα τοῦτο ἐγένετο εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἀποσπασθέντος κατ' ἐπιπολὴν μέρους τῆς παλαιᾶς — ῥωμαϊκῆς — τοιχοδομῆς. Πράγματι, ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ τοιχοδομία τοῦ τμήματος τούτου τῆς κόγχης ἐμφανίζεται κάπως διαφέρουσα, ἀπὸ τὴν τοῦ ἄλλου κτηρίου. Προσεκτικωτέρα ὅμως παρατήρησις μὲ ἔπεισεν ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη προέρχεται ἐκ διαβρωτικῆς ἐπενε-

ργείας τῶν ὑδάτων εἰς τὸ σημεῖον ἀκριβῶς τοῦτο, τὸ ὁποῖον δὲν ἐκαλύπτετο ὑπὸ

¹ Αἱ στρωματολογικαὶ ἐνδείξεις (βλ. ἀνωτέρω) ἐπέτρεψαν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ βίος τοῦ κτηρίου δὲν ἦτο μακρὸς. Εἶναι δυνατὸν ὅμως, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ καθηγητοῦ κ. Ξυγγοπούλου, καὶ τμῆμα μόνον τοῦ οἰκοδομήματος, διασωθέν, νὰ εἶχε διασχευασθῇ εἰς χριστιανικὸν ναόν. Πάντως πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀνευρεθεὶς ἄμβων θὰ ἦτο πολὺ πτωχὸς ἐὰν ἀνῆκεν εἰς τὸ μέγα καὶ λαμπρὸν τοῦτο κτήριο, ἐὰν μάλιστα ἔχωμεν ὑπ' ὄψει μας τὸν πολυτελεῆ καὶ ἀνάλογον πρὸς τὴν κτηριακὴν λαμπρότητα ἄμβωνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸν ἀποκείμενον τώρα εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (βλ. περὶ αὐτοῦ G. de JERPHANION L'ambon de Salonique, l'arc de Galère et l'ambon des Thèbes. Mem. della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Ser. III, Vol. III, 1932 σ. 107 κ.έ. Πρβ. ἀπαραιτήτως: Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ Ὁ ἄμβων τῆς Θεσσαλονίκης, Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν X, 1933 418 κ.έ.

χωμάτων. Διεπίστωσα ἐπίσης ἀπὸ τὰ σφζόμενα ἴχνη κονιαμάτων κλπ. ὅτι καὶ τὸ ἀνωτέρω κόσμημα ἦτο ἐπίσης ἐπενδεδυμένον δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ κτηρίου. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι τὸ κόσμημα τοῦτο ὀφείλεται εἰς μεταγενεστέραν χριστιανικὴν διασκευήν. Ἄλλ' οὕτω τὸ ζήτημα περιπλέκεται ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ καθίσταται ἀνιγματικὴ ἡ λύσις αὐτοῦ. Γεννᾶται δηλαδὴ τὸ ἐρώτημα: Μήπως παρ' ὅλα τὰ ἀντικειμενικὰ τεκμήρια, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, τὸ ἐξεταζόμενον κτήριο εἶχεν οἰκοδομηθῆ ἔξ

Εἰκ. 13. Ἀνάπτυξις τοῦ διακόσμου τοῦ ἁμβωνος.

ἀρχῆς ὡς χριστιανικὸς ναός; Ἡ ἀπάντησις δὲν δύναται νὰ εἶναι καταφατικὴ διὰ τοὺς ἐξῆς δύο προσθέτους λόγους: 1) Θὰ ἦτο ἀκατανόητος ἡ σκοπιμότης νὰ κατασκευασθῆ τὸ κόσμημα τοῦ σταυροῦ διὰ νὰ ἐπικαλυφθῆ ἀμέσως δι' ὀρθομαρμαρώσεως. 2) Ἐὰν ὄντως τὸ κτήριο ἐκτίσθη ἀρχικῶς ὡς χριστιανικὸς ναός, ἡ μεγάλη κόγχη αὐτοῦ, δηλαδὴ τὸ ἱερόν τοῦ ναοῦ, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη κατεύθυνσιν πρὸς τὰ βορειοανατολικά, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ παλαιοχριστιανικοὶ ναοὶ κατὰ κανόνα ἔχουν κατεύθυνσιν πρὸς ἀνατολὰς μὲ ἀπόκλισιν πρὸς νότον¹, ἡ ὁποία ἀπόκλισις—ἔχομεν τὸ παράδειγμα τῆς Θάσου²—φθάνει καὶ μέχρις 67,5 μοιρῶν³. Πρὸς τούτοις θὰ ἤθελα νὰ ἀποκλείσω ἐνδεχομένην

¹ Βλ. τὰς σχετικὰς διαπιστώσεις τοῦ P. LEMERLE *Philippe et la Macédoine orientale*, Paris 1945, σ. 284-285.

² ΑΝΑΣΤ. Κ. ΟΡΓΑΝΔΟΥ Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, Ἄρχεϊον τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Ζ', 1951 σ. 7.

³ Πόσον οὐσιῶδες ἦτο τὸ ζήτημα τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν μᾶς διδάσκει ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία τῆς θόλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης: Ὁ ἀρχικὸς ἄξων τοῦ κτηρίου εἶχε κατεύθυνσιν ἐκ ΝΔ πρὸς ΒΑ, ἀκρι-

γνώμην ὅτι πρόκειται ἴσως περὶ βαπτιστηρίου, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὸ δυσανάλογον μέγεθος τοῦ κτηρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὸ γεγονός ὅτι τοῦτο ἔχει μόνον μίαν θύραν, ἐνῶ γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὰ βαπτιστήρια κατὰ κανόνα ὑπῆρχε μία εἴσοδος καὶ τρεῖς ἔξοδοι¹.

Τὰς ἀνωτέρω ἀντινομίας μία μόνον ὑποθετικὴ ἐρμηνεία θὰ ἠδύνατο, νομίζω, νὰ συμβιβάσῃ: Ὅτι τὸ οἰκοδόμημα εἶναι μὲν ὀπωσδήποτε ῥωμαϊκόν, κατὰ τὴν ἀνέγερσίν του ὅμως χριστιανοὶ τεχνῖται κατεσκευάσαν κρυφίως εἰς τὴν μεγάλην κόγχην τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ τὸ ὁποῖον ἐν συνεχείᾳ ἐπεκάλυψαν δι' ὀρθομαρμαρώσεως². Εἰς τοῦτο προέβησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὴν βαθεῖαν πίστιν τῶν πρώτων χριστιανῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κυριαρχούμενοι ἀπὸ τὸν φανατισμὸν τὸν δημιουργηθέντα ἐκ τῶν γνωστῶν διωγμῶν τοῦ Γαλερίου — ἴσως ὅμως καὶ ἐλπίζοντες εἰς πανηγυρικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἱεροῦ συμβόλου κατὰ μίαν συντόμως προσδοκωμένην ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

*
* *

Ἐσημειώθη ἤδη ἀνωτέρω ἡ ὁμοιότης κατ' ἀρχὴν τοῦ ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ ἐν Σπαλάτῳ Μαυσωλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ (βλ. *εἰκ. 14*)³. Εἶναι ἀνάγκη ὅμως διὰ τὸν ἀκριβέστερον προσδιορισμὸν τῆς σχέσεως τῶν δύο τούτων κτηρίων νὰ σημειωθοῦν καὶ αἱ ὑφιστάμεναι διαφοραί.

βῶς ὡς καὶ εἰς τὸ ὀκτάγωνον. Κατὰ τὴν μετατροπὴν ὅμως αὐτοῦ εἰς χριστιανικὸν ναόν, τὴν γενομένην κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα, (βλ. προχείρως Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία Α', 326, εἰκ. 202), ἐθεωρήθη ἀναγκαία ἡ μετάθεσις τοῦ ἄξονος, οὕτως ὥστε νὰ λάβῃ οὗτος κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ. Τοῦτο ἐπετεύχθη διὰ μεγάλων καὶ δαπανηρῶν ἔργων. Κατὰ τινα γνώμην ἡ ὄντως μεγαλοφυῆς αὕτη μετατροπὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀρχιτέκτονος, ὅστις ἐκτίσεν ἐν ἀπὸ τὰ φηραιότερα κτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν ναὸν τῆς Ἀχειροποιήτου (H. v. SCHÖNEBECK Die Stadtplanung des römischen Thessalonike. Bericht über den VI. Internat. Kongress für Archäologie, Berlin 1940, σ. 481-482).

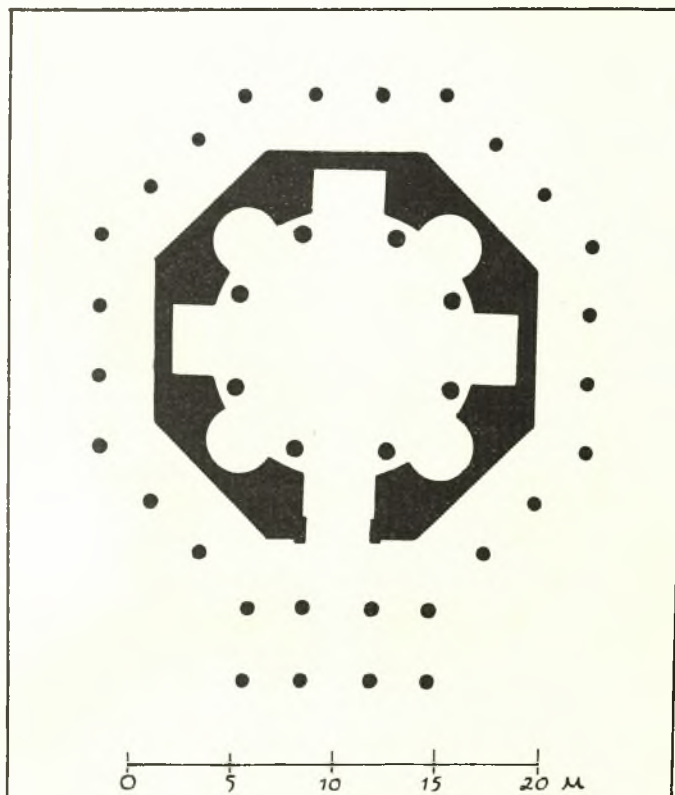
¹ Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ Χριστ. καὶ Βυζαντ. Ἀρχαιολογία, Α', 174, 220 κέ.

² Πρὸς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν μὲ ἐνεθάρρουν ὁμοία σκέψεις τοῦ καθηγητοῦ κ. Ὁρλάνδου καὶ ἐσχάτως τοῦ συναδέλφου κ. S. Stucchi. Ὁ τελευταῖος μάλιστα μοῦ παρέσχε τὴν ἐνδιαφέρουσαν πληροφορίαν, ὅτι εἰς ῥωμαϊκὸν νόμισμα τῆς Aquileia ὑπάρχει σημεῖον σταυροῦ, τὸ ὁποῖον πιστεύεται ὅτι ἐτέθη ἐπίτηδες ὑπὸ χριστιανοῦ τεχνίτου. Τὸ σχετικὸν ἄρθρον τοῦ L. LAFFRANCHI Il problematico segno delle croce sulle monete precostantiniane di Aquileia, περιοδ. Aquileia Nostra III, 1, Ἰαν. 1932, σ. 45 κέ., εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν καλοσύνην νὰ μὲ παραπέμψῃ ὁ κ. Stucchi, ἀτυχῶς δὲν μοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ συμβουλευθῶ ἐν Θεσσαλονίκῃ.

³ Ἡ κάτοψις κατὰ HÉBRARD-ZEILLER Spalato, le palais de Dioclétien, Paris 1912, 70.

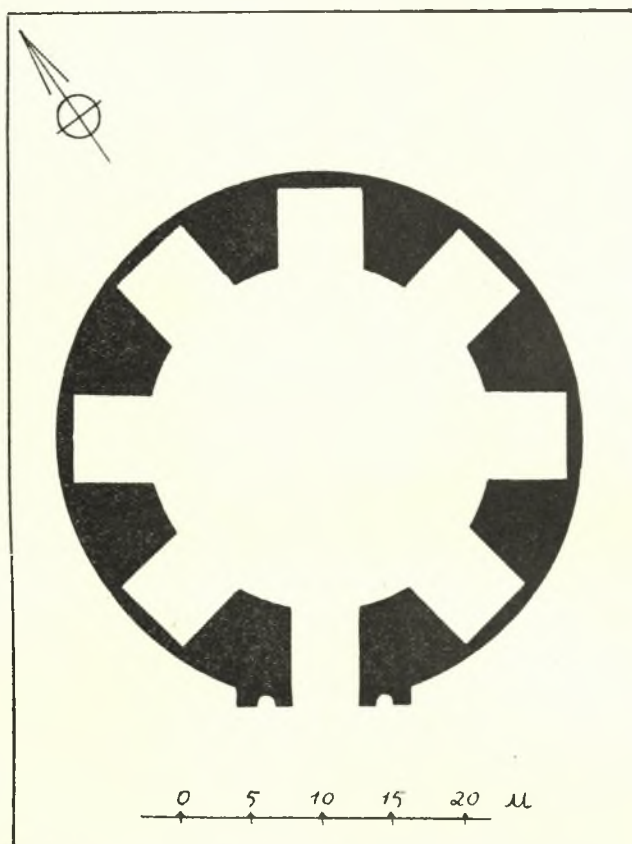
Ἐν πρώτοις τὸ ὄκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πολὺ μεγαλύτερον. (Τὸ Μουσωλλεῖον τοῦ Σπαλάτου μετρεῖ ἐξωτερικῶς ἀπὸ γωνίας εἰς γωνίαν μόνον 20 μ. περίπου). Δεύτερον, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου τοῦ Μουσωλ-

Εἰκ. 14. Κάτοπις τοῦ ἐν Σπαλάτῳ Μουσωλλείου τοῦ Διοκλητιανοῦ.

λείου δὲν διαγράφεται, ὡς εἰς τὸ ἡμέτερον, τὸ ὄκταγωνικὸν σχῆμα. Δηλαδή οἱ μεταξὺ τῶν κογχῶν τοῖχοι δὲν ἔχουν τὴν μορφήν ἀμβλείας γωνίας. Τρίτον, τὸ Μουσωλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἔχει κόγχας ἡμικυκλικὰς καὶ τετραγώνους ἐναλλασσομένας, ἀντὶ τῶν ἀποκλειστικῶς ἡμικυκλικῶν τοῦ ἡμετέρου κτηρίου. Καὶ ἡ τελευταία διαφορὰ, ἡ ὁποία, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἶναι ἡ πλέον σημαντικὴ, σημειοῦται εἰς τὴν ἔναντι τῆς εἰσόδου κόγχην τοῦ περιγραφέντος ὄκταγώνου, ἡ ὁποία εἶναι οὐσιαστικῶς μεγαλύτερα τῶν ἄλλων. Ἐξ ἄλλου, ἐξεταζόμενον τὸ ὄκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τῆς γενικῆς ἀπόψεως τῆς μορφῆς του, τῆς ὁποίας ὁ προορισμὸς εἶναι νὰ περικλείσῃ μίαν περίκογχον αἵθουσαν, βασικῶς

δὲν φαίνεται ἄσχετον πρὸς τὴν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία ἐπίσης περιβάλλεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀριθμοῦ κογχῶν (εἰκ. 15)¹. Βεβαίως τὴν σχέσιν τῶν δύο χώρων διαταράσσει τὸ σχῆμα τῶν κογχῶν, ἀλλὰ

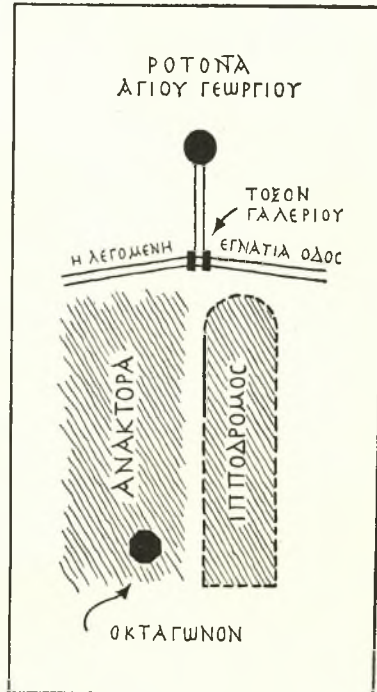
Εἰκ. 15. Κάτοψις τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ θόλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

τοῦτο δὲν ἔχει μεγάλην σημασίαν. Κυρίως πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῇ ἡ διαφορὰ τὴν ὁποίαν διαγράφει ἡ μεγάλη κόγχη τοῦ νέου ὀκταγώνου. Τὴν διαφορὰν δὲ αὐτὴν θεωρῶ σημαντικὴν, ὡς εἰσάγουσαν μίαν παραλλαγὴν τοῦ τύπου οὐσιώδη διὰ τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωσις τῶν αὐστηρῶς περικέντρων κτηρίων, ὡς τὸ Μουσουλεῖον τοῦ Σπαλάτου καὶ ἡ θόλος τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι τοιαύτη,

¹ Κατὰ ΗÉBRARD, BCH. XLIV, 1920, σ. 19 εἰκ. 8.

ὥστε νὰ παρέχεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ αἰσθητικῶς «δρῶμενον» εὐρίσκεται κατὰ τὸ κέντρον. Ὁ ἐπισκέπτης — ἢ ὁ πιστὸς — δέχεται ἐντυπώσεις αἱ ὁποῖαι ὑποβάλλουν ἀρχικῶς μὲν κάποιαν συστολήν, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὴν διάθεσιν τῆς προσπελάσεως πρὸς τὸ κέντρον. Πρὸς αὐτὸ μόνον ἔλκεται διὰ νὰ ἀποτελέσῃ οὕτως εἰπεῖν τὸν πυρῆνά του — ἓνα πυρῆνα ἀδρανῆ μᾶλλον καὶ στατικόν. Διὰ τῆς νέας μορφῆς, τὴν ὁποίαν εἰσάγει ἡ ἔναντι τῆς εἰσόδου μεγάλη κόγχη, δημιουργεῖται μία διάσπασις εἰς τὴν ἀδρανῆ καὶ στατικὴν ταύτην ἔννοιαν. Ἡ νέα παραλλαγή μεταθέτει τὸ «δρῶμενον» εἰς τὴν μεγάλην κόγχην καὶ δημιουργεῖ ἀνάλογον ἔλξιν καὶ κίνησιν. Εὐθύγραμμος ἤδη ἡ πορεία γίνεται μὲ ἄνεσιν, ὑποβοηθοῦσαν τὴν αἰσθητοποίησιν τοῦ χώρου καὶ κατὰ τὰς τρεῖς διαστάσεις αὐτοῦ. Ἴδου διατι νομίζω ὅτι τὸ ὄκταγωνον τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸν σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν περικέντρων λατρευτικῶν κτηρίων — σταθμὸν καὶ ἀφετηρίαν συγχρόνως πρὸς νέας ἐξελίξεις, τὰς ὁποίας θὰ μᾶς παρουσιάσουν περαιτέρω ὁ ναὸς τοῦ San Vitale τῆς Ραβέννας καὶ ὁ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹.

Εἰκ. 16. Τοπογραφικὸν σκαρίφημα τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου κατὰ τὸν κ. Ejnar Dygge, ἐνθα ἐσημειώθη ἡ θέσις τοῦ νέου ὄκταγωνου.

Νόμιμον, ὑποθέτω, εἶναι κατόπιν τῆς ἀνωτέρω ἐξετάσεως, νὰ θέλωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ Μανσωλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ἡ θόλος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου προηγήθησαν κάπως τοῦ ἡμετέρου ὄκταγωνου εἰς τὴν σχεδιάσιν καὶ πιθανώτατα εἰς τὴν οἰκοδόμησιν. Εἰς τοῦτο ἐνθαρρυνόμεθα καὶ ἐξ ἄλλης παρατηρήσεως. Τὸ ὄκταγωνον τῆς Θεσσαλονίκης ἀναμφιβόλως ἐκαλύπτετο διὰ τρούλλου. Αἱ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι θὰ ἀπέληγον εἰς τεταρτοσφαιρία, ἐνῶ οἱ μεταξὺ τῶν κογχῶν τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ἐν ὀριζοντίᾳ διατομῇ ἔχουν τὸ σχῆμα ἀμβλείας γωνίας, θὰ ὑπερυψοῦντο διὰ νὰ στηρίξουν τὸν τρούλλον. Εἰς τὸ πρόβλημα πῶς ἐγένετο ἡ σύνδεσις τοῦ ὄκταγωνου

¹ Βλ. προχείρως: H. HOLTZINGER Altchristliche und byzantinische Baukunst, Leipzig 1909, εἰκ. 226-228.

νικοῦ σχήματος πρὸς τὴν κυκλικὴν βᾶσιν τοῦ τρούλλου, τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα (pendentiifs) ἢ κατὰ παρόμοιον προσφέρονται ὡς ἀσφαλῆς λύσεις. Ἐν τῇ θεωρητικῶς καὶ ἀ posteriori εὐρίσκομεν τὴν λύσιν αὐτὴν βολικὴν καὶ εὐκόλον δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων δὲν εἶχε νὰ ἀντιπαλαίση ἐν τῇ πράξει πρὸς μεγάλας στατικὰς καὶ τεχνικὰς δυσχερείας, προκειμένου μάλιστα νὰ στηρίξη τρούλλον διαμέτρου 25 περίπου μέτρων. Καὶ νομίζω ὅτι τὸ γεγονός τῆς ταχείας καταρρεύσεως τοῦ τρούλλου καὶ τῆς ἐρειψώσεως τοῦ κτηρίου δὲν εἶναι ἀσχετον πρὸς τεχνικὰς ἀδυναμίας, ἀποτόκους παρακεκινδυνευμένων στατικῶν ὑπολογισμῶν. Ἀντιθέτως οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς θόλου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καὶ τοῦ Μουσουλίου τοῦ Διοκλητιανοῦ δὲν εἶχον ἀντιμετωπίσει τοιοῦτο πρόβλημα, διότι τῆς μὲν πρώτης τὸ σῶμα εἶναι κυκλικόν, τοῦ δὲ δευτέρου τὸ ἐσωτερικὸν δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἑξωτερικὴν τοῦ οἰκοδομήματος ὀκταγωνικὴν μορφήν. Εἰς ἀμφοτέρωθι δηλαδὴ τὰ κτήρια ταῦτα ὁ τρούλλος ἐπικάθηται ἀμέσως ἐπὶ τῶν τοίχων, χωρὶς νὰ παρίσταται ἀνάγκη μεταβατικῆς παρεντάξεως σφαιρικῶν τριγῶνων. Καὶ εἰς τὸ γεγονός τοῦτο δικαιοῦμεθα νομίζω, νὰ ἀναζητήσωμεν κάποιαν ἐπικουρικὴν ἔνδειξιν χρονικῆς διαφορᾶς. Παράλληλως ὅμως δίκαιον εἶναι νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ ὀκταγώνου ἰδιαιτέρας ἱκανότητας. Ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου ὑποδηλοῖ διάθεσιν ἀξιολόγως ἐλευθεριάζουσαν. Ὁ σχεδιαστὴς αὐτοῦ, ἐντὸς τῶν πλαισίων πάντως τοῦ δοθέντος θέματος καὶ τῆς ἐποχῆς του, ἐπέδειξεν ἀξιοσημείωτον τόλμην εἰς τὴν σύλληψιν τῆς μορφῆς καὶ τὴν ἐπίλυσιν τεχνικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐθελουσίως ἔθεσεν εἰς ἑαυτόν, προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ ἔργον ὀγκῶδες μὲν, σχετικῶς ὅμως ἀπληλλαγμένον τῆς στατικότητος καὶ βαρύτητος τῶν ἀμέσως προγενεστέρων του.

*
**

Τὸ μέγεθος καὶ ἡ λαμπρότης τοῦ περιγραφέντος ὀκταγώνου ὑπογραμμίζουν ἀδρότατα τὴν ὑψίστην σημασίαν καὶ ἐπισημότητα αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ἀνεγερθῆ τὸ κτήριο εἶναι σημαντικωτάτη. Ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν ὅπου ὁ κ. Ejnar Dygge, κατόπιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν, τὰς ὁποίας ἐνήγησε τὸ 1939, διεπίστωσεν ὅτι ἔξετείνοντο τὰ ἀνάκτορα τοῦ Γαλερίου¹. Ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ σχεδίου τῆς *εἰκ. 16* τὸ ἡμέτερον κτήριο κεῖται νοτιοδυτικῶς τοῦ τόξου τοῦ Γαλερίου, ἀπέχον περι-

¹ Arch. Anz. 1940, στ. 254 κέ. Εἰς τὰ ἀνάκτορα τοῦ Γαλερίου ἀσφαλῶς θὰ ἀνῆκον τὰ εἰς ἐκσκαφὰς τριῶν οἰκοπέδων τῆς ὁδοῦ Πρίγκιπος Νικολάου (τέως Πολωνίας) ἐμφανισθέντα κατὰ τὰ ἔτη 1949-1951 ἐρείπια, ἧτοι χαρακτηριστικῶς παχιεῖς τοῖχοι, πεσοὶ κλπ., ὡς καὶ ὁ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ἀπελλοῦ (περὶ τὰ 40 μ. βορείως τοῦ ὀκταγώνου) ἐπισημανθεῖς συνεχῆς τοίχος μήκους 47 μ. Πρβ. ἐπίσης καὶ τὰ παλαιότερα εὐρήματα ἐν Arch. Anz. 1942 στ. 159-160.

τὰ 350 μ. ἀπὸ τούτου καὶ περὶ τὰ 50 μ. ἀπὸ τῆς νοτιῆς προεκτάσεως τοῦ ἄξονος θόλου - ἀψίδος. Ἐὰν τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια ἤθελον ἐπιβεβαιώσαι τὴν πιθανὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ὀκτάγωνον περιελαμβάνετο ἐντὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος, θὰ ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ συγκρότημα τοῦτο ἐξτείνεται εἰς περιοχὴν, τῆς ὁποίας ἡ μία πλευρὰ — ἡ κατευθυνομένη παραλλήλως πρὸς τὸν Ἰππόδρομον — θὰ ἦτο μήκους ἄνω τῶν 300 μ., δοθέντος μάλιστα ὅτι ὀλίγον κάτωθι τῆς λεγομένης Ἐγνατίας ὁδοῦ¹ ἔχει προσδιορισθῆ ἡδη ὑπὸ τοῦ κ. Dyggve ἡ ἀφαιτηρία τῶν ἀνακτόρων². Καὶ ἐὰν ἀκόμη ἡ ἄλλη πλευρὰ, ἡ παράλληλος πρὸς τὴν «Ἐγνατίαν», ἦτο μικρότερα, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ ἀνακτορικὸν συγκρότημα τοῦ Γαλερίου θὰ εἶχεν ἔκτασιν πολὺ εὐρύτεραν τῶν ἐν Σπαλάτῳ ἀνακτόρων τοῦ Διοκλητιανοῦ, τῶν ὁποίων ἡ μεγαλύτερα πλευρὰ μετρεῖ 210 μ. περίπου.

Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ Γαλέριος ἔκτισεν εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν ἐν τόσον μέγα ἀνακτορικὸν συγκρότημα νομίζω ὅτι δὲν εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, ὅταν ἐνισχυόμεθα ἀπὸ τόσον σοβαρὰς ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας προσφέρουν ὁ ὄγκος καὶ τὸ μέγεθος τῶν σχετικῶν οἰκοδομημάτων. Τὸ κυκλικὸν κτήριον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σχέσις πρὸς τὸ τόξον καὶ τὰ ἀνάκτορα εἶναι ἀναμφισβήτητος³, ἔχει μέγεθος τὸ ὁποῖον δὲν συναντῶμεν εἰς τὸ Σπάλατον. Ἐξ ἄλλου τὸ νέον ὀκτάγωνον, τοῦ ὁποίου ἐσημειώθη ἡδη ἡ ὁμοιότης πρὸς τὸ Μουσωλλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ, περικλείει χώρον ὑπερτριπλάσιον ἐκεῖνου.

Εἶναι πρόωρον νὰ ἐκφράσῃ τις γνώμην περὶ τοῦ ἀρχικοῦ προσορισμοῦ τοῦ ἀνευρεθέντος ὀκταγώνου. Ἐὰν πρόκειται περὶ τοῦ Μουσωλλεῖου τοῦ Γαλερίου ἢ περὶ λατρευτικοῦ κτηρίου ἢ περὶ αἰθούσης τοῦ θρόνου τῶν ἀνακτόρων, εἶναι ζήτημα τὸ ὁποῖον ἢ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν ἴσως θέλει διαφωτίσει.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ι. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ

¹ Ἡ ὀνομασία εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ Ἐγνατία ὁδὸς δὲν διέσχισε τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης Βλ. σχετικῶς: CH. MAKARONAS *Via Egnatia and Thessalonike* ἐν *Studies presented to Prof. D. M. Robinson* (δὲν ἐκυκλοφόρησεν ἀκόμη).

² *Arch. Anz.* 1940, 250.

³ *Arch. Anz.* ἔ.ἀ.